

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS
2024 metai

1

Lietuvos istorijos institutas
Vilnius 2024

Žurnalo leidybą finansavo
LIETUVOS MOKSLO TARYBA
PAGAL VALSTYBINĘ LITUANISTINIŲ TYRIMŲ IR SKLAIDOS
2016–2024 METŲ PROGRAMĄ
Projekto finansavimo sutartis Nr. S-LIP-22-32

Redakcinė kolegija / Editorial Board / Redaktion:

Egidijus ALEKSANDRAVIČIUS
Vytauto Didžiojo universitetas, Lietuva /
Vytautas Magnus University, Lithuania

Krzysztof BUCHOWSKI
Balstogės universitetas, Lenkija /
University of Białystok, Poland

Jan JURKIEWICZ
Adomo Mickevičiaus universitetas Poznanėje, Lenkija /
Adam Mickiewicz University, Poznań, Poland

Tomasz KEMPA
Mikalojaus Koperniko universitetas Torunėje, Lenkija /
Nicolaus Copernicus University in Toruń, Poland

Česlovas LAURINAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas, Lietuva /
Lithuanian Institute of History, Lithuania

Vėjas G. LIULEVIČIUS
Tenesio universitetas Noksvilyje, JAV /
University of Tennessee, Knoxville, USA

Bernadetta MANYŚ
Adomo Mickevičiaus universitetas Poznanėje, Lenkija /
Adam Mickiewicz University, Poznań, Poland

Jolita MULEVIČIŪTĖ
Lietuvos kultūros tyrimų institutas, Lietuva /
Lithuanian Culture Research Institute, Lithuania

Mathias NIENDORF
Greifšvaldo universitetas, Vokietija /
University of Greifswald, Germany

Rimvydas PETRAUSKAS
Vilniaus universitetas, Lietuva /
Vilnius University, Lithuania

Jolita SARCEVIČIENĖ (atsakingoji sekretorė / Executive Secretary)
Lietuvos istorijos institutas, Lietuva /
Lithuanian Institute of History, Lithuania

Vladas SIRUTAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas, Lietuva /
Lithuanian Institute of History, Lithuania

Gintautas SLIESORIŪNAS (pirmininkas / Editor-in-Chief)
Lietuvos istorijos institutas, Lietuva /
Lithuanian Institute of History, Lithuania

Darius STALIŪNAS
Lietuvos istorijos institutas, Lietuva /
Lithuanian Institute of History, Lithuania

Saulius SUŽIEDĖLIS
Milersvilio universitetas, JAV /
Millersville University, USA

Mindaugas ŠAPOKA (pirmininko pavaduotojas / Deputy Editor-in-Chief)
Lietuvos istorijos institutas, Lietuva /
Lithuanian Institute of History, Lithuania

Joachim TAUBER
Šiaurės Rytų institutas Liuneburge, Vokietija /
Nordost Institut in Lüneburg, Germany

Theodore R. WEEKS
Pietų Ilinojaus universitetas Karbondeilyje, JAV /
Southern Illinois University, Carbondale, Ill., USA

Andrzej ZAKRZEWSKI
Varšuvos universitetas, Lenkija /
University of Warsaw, Poland

Registruota duomenų bazė:
Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in:
HISTORICAL ABSTRACTS. AMERICA: HISTORY AND LIFE
EBSCO Publishing. Lituanistika

Recenzuojamas mokslo žurnalas, leidžiamas nuo 1971 m. Per metus išeina 1 tomas (2 numeriai)
Elektroninę straipsnių versiją pdf formatu galima rasti internetinėje svetainėje:
<https://www.istorija.lt/leidiniai/mokslo-zurnalai-ir-testiniai-leidiniai/lietuvos-istorijos-metrastis/672>

ISSN 0202-3342
e-ISSN 2538-6549

© Lietuvos istorijos institutas, 2024
© Straipsnių autoriai, 2024

Bartosz Staręgowski. Formacje zbrojne samorządu szlacheckiego województw poznańskiego i kaliskiego w okresie panowania Jana Kazimierza (1648–1668). Warszawa: DiG, 2002. 404 s. ISBN 978-8328-602-05-2

Senosios Lenkijos ir Lietuvos valstybės gynybos sistema daugiausia buvo finansuojama pajamomis iš valstybinių žemių, kurioms tekdavo didžiausia karinių pajėgų išlaidų našta. Lenkijoje nuolatinė kvartinė kariuomenė (Lietuvoje jos nebuvo) atsirado dar XVI a. Svarbi riba Lenkijos ir Lietuvos kariuomenių istorijoje yra XVII a. viduryje, kai patirta didelių karinių pralaimėjimų prieš sukilusius Ukrainos kazokus bei Švedijos ir Maskvos valstybes. Tuo metu susiformavo Lenkijos ir Lietuvos kariuomenių struktūra, kuri be didesnių pakitimų gyvavo iki valstybės padalijimų XVIII a. pabaigoje. XVII a. viduryje Lenkijoje greta nuolatinės kvartinės kariuomenės egzistavo ir kitos karinių pajėgų rūšys, kurios buvo pasitelkiamos valstybės gynybai: visuotinis bajorų šaukimas, pašauktinių pajėgos (nuo tam tikro žemės kiekio išstatomi raiteliai arba pėstininkai) bei pavietų (vaivadijų) pasamdyti kariniai daliniai. Tokias pajėgas formuojant ir finansuojant svarbų vaidmenį atliko privatūs žemės savininkai (bajorija ir dvasininkija). Lietuvos istoriografijoje ši tema beveik visiškai netyrinėta. Lenkų istorikas Bartoszas Staręgowskis monografiijoje nagrinėja šių bajorų savivaldos karinių pajėgų formavimą ir organizavimą karaliaus Jono Kazimiero Vazos (1648–1668) valdymo laikotarpiu, t. y. reikšmingu Lenkijos kariuomenės formavimosi metu. Autorius dėmesį sutelkia į Didžiosios Lenkijos Poznanės ir Kališo vaivadijas, turėjusias bendrą seimelį, kuris dažniausiai rinkdavosi Srodos mieste. Knyga paremta labai gausia archyvine medžiaga, daugiausia – Poznanės ir Kališo vaivadijų teismų knygomis, saugomomis Valstybiniame archyve Poznanėje.

B. Staręgowskio tyrinėjimas yra labai svarbus norint suprasti Lenkijos kariuomenės transformaciją XVII a. viduryje. Darbas reikšmingas ir Lietuvos kariuomenės tyrinėtojams, nes daugelis karinių tendencijų buvo bendros Lenkijos ir Lietuvos kariuomenėms. Istoriografijoje nusistovėjo nuomonė, kad pavietų ar vaivadijų seimeliai buvo svarbiausias bajorijos politinio ir socialinio gyvenimo įrankis, čia spręsti svarbiausi valstybės ir vietinės reikšmės klausimai. Vis dėlto nuoseklių tyrimų, kaip seimeliai spręsdavo karines

problemas, trūksta. B. Staręgowskio tyrimas užpildo šią spragą atskleisdamas, kaip Jono Kazimiero Vazos valdymo laikotarpiu vykę karai ir nelaimės tiesiogiai vertė Didžiosios Lenkijos seimelius aktyviai dalyvauti sprendžiant karines valstybės problemas: imtis karinių pajėgų formavimo ir išlaikymo klausimo. XVII a. viduryje valstybės gynyba vis dar buvo besiformuojantis ir besikeičiantis mechanizmas, o B. Staręgowskio tyrimas parodo, kad bajorijos savivalda jame atliko svarbų vaidmenį. Turbūt dėl to, kad seimeliai nuolatos ieškojo geriausio būdo organizuoti krašto gynybą, valstybei pavyko išgyventi XVII a. vidurio krizes. Deja, XVIII a. pradžioje nustojus improvizuoti ir remiantis XVII a. viduryje sukurtu gynybos mechanizmu nepavyko atlaikyti priešų atakų.

Visoje Lenkijos ir Lietuvos valstybėje egzistavo trys bajorų seimelių savarankiškai formuojamos karinių dalinių rūšys: visuotinis šaukimas, pašauktinių pajėgos bei pavietų vėliavos. Tiesa, ne visose valstybės dalyse jos buvo vienodai paplitusios. Laikui bėgant, taip pat priklausomai nuo bajorijos finansinės gerovės, dalinių populiarumas kito. Nors teoriškai visuotinio bajorų šaukimo prerogatyva buvo karaliaus rankose, praktikoje tokį veiksmą galėjo savarankiškai atlikti ir bajorų savivaldos vienetai: pavietai arba vaivadijos. Visuotiniame šaukime privalėjo dalyvauti kiekvienas bajoras. Bet už tarnybą atlyginimo negaudavo, nes tai buvo įstatymuose nustatyta bajorų pareiga valstybei. Visuotinį šaukimą, kuris buvo pats pigiausias, kartais pakeisdavo šiek tiek į jį panaši pašauktinių kariuomenė, kai iš tam tikro valdomos žemės ploto bajoras turėjo į karą paruošti tam tikrą skaičių pėstininkų ar raitelių. Patys brangiausi daliniai buvo savarankiškai pavietų ar vaivadijų suverbuotos ir tiesiogiai apmokamos vėliavos. Jų veikimo ir organizavimo principai primindavo kvartinę reguliariąją kariuomenę. Autorius savo tyrinėjime plačiai aptaria Didžiosios Lenkijos tokių karinių dalinių formavimo priežastis, veikimo sąlygas, funkcijas, geografines ribas, vadovavimą, apmokėjimą ir kt. Išsamiai pristatomas praktiškai kiekvienas seimelio sprendimas formuoti vieną ar kitą dalinį. Knygoje turinys dėstomas aiškiai chronologiškai ir problemiška.

Tyrimą sudaro penki skyriai bei septyni priedai. Darbą autorius pradeda ilga įžanga apie tai, kaip Didžiosios Lenkijos seimelio kariniai daliniai buvo formuojami Žygimanto (1587–1632) ir Vladislavo (1632–1648) Vazų laikais. Taip pat skaitytojas supažindinamas su administracine-teritorine Poznanės ir Kališo vaivadijų specifika. Tai sveikintina, nes leidžia skaitytojui nespecialistui suprasti darbo temoje nurodytas problemas. Kituose trijuose skyriuose autorius chronologiškai (pirmasis skyrius apima 1648–1654 m., antrasis 1655–1660 m., trečiasis 1660–1668 m.) aptaria pagrindinę tyrimo problemą. Kiekvienas skyrius baigiamas apibendrinimu. Pagirtina, kad paskutiniame knygos skyriuje daug dėmesio skiriama Didžiosios Lenkijos karinių dalinių karininkams. Nors autorių tam tikrais atvejais riboja šaltinių trūkumas, jis stengiasi atskleisti karininkų ekonominę ir socialinę padėtį bei karinę patirtį. B. Staręgowskis nori atsakyti į klausimą, ar tokių vaivadijų karinių formuočių vadovai buvo tik seimelio samdomi urėdininkai, ar asmenys,

siekę karinės karjeros ir turėję pakankamą karinį išsilavinimą ar patirtį? Paaiškėjo, kad Didžiosios Lenkijos seimelio suformuotų karinių dalinių standartinis karininkas buvo kilęs iš pasiturinčios (didikų ar vidutinės) bajorijos, dažnai Poznanės ar Kališo vaivadijoje politiškai įtakingos giminės, neturėjęs didelės karinės patirties, bet aktyviai dalyvavęs politinėje veikloje pavieto ar net valstybės lygiu. Atrodo, kad tokia politinė veikla ir įgautas bajorijos pasitikėjimas buvo pagrindinės savybės, kurias vertėjo įgyti vaivadijų karinio dalinio karininkams. T. y. bajorija buvo linkusi vadovavimą savo suformuotiems daliniams pavesti tik tiems, kuriais pasitikėjo. Tiesa, vaivadijų kariniai daliniai dažnai pasitarnaudavo kaip tramplinas tolesnei karinei karjerai kvartinėje ar vėliau komputinėje kariuomenėje.

Pagrindinis autoriaus nuopelnas, kad jis dar kartą įtikinamai griauna mitą apie bajorų nenorą dalyvauti ginant valstybę ir duoti pinigų kariuomenės išlaikymui. Taip pat autorius reabilituoja bajorijos visuotinį šaukimą. Vaivadijų karinių dalinių formavimas bajorams buvo labai svarbus ir jie šiuose veiksmuose matė savo kaip piliečių dalyvavimą užtikrinant tėvynės saugumą. Didžiosios Lenkijos bajorai aktyviai dalyvavo kurdami savo dalinius, taip išitraukdami į visą krašto gynybos procesą. Jiems rūpėjo netgi tokie, atrodo, toli nuo Poznanės ar Kališo kylantys neramumai kaip Ukrainos kazokų sukilimo malšinimas. Taip bajorija demonstravo brandų ir atsakingą požiūrį į valstybei ištikusias problemas. 1651 m. sušauktas Didžiosios Lenkijos bajorijos visuotinis šaukimas nukeliamo į Ukrainą ir dalyvavo Berestečko mūšyje. 1657–1658 m. vaivadijos aktyviai prisidėjo netgi prie puolamųjų veiksmų kitos valstybės teritorijoje, kas apskritai bajorų respublikoje buvo beveik negirdėtas dalykas. Tais metais Didžiosios Lenkijos kariniai daliniai dalyvavo žygiuose į Švedijos Pamarį bei ėjo į pagalbą Danijos kariuomenei. Bajorija suformuodavo gausius dalinius. Kartais tai buvo neįtikėtini skaičiai: daugiau kaip keli tūkstančiai karių kovoms su Švedija XVII a. 4 deš. ar kovoms su sukilusiais Ukrainos kazokais 5 deš. pabaigoje. Nors teisybės dėlei reikia pažymėti, kad Poznanės ir Kališo vaivadijos buvo vienos turtingiausių visoje Lenkijos ir Lietuvos valstybėje. Jos abi buvo prie svarbių prekybos kelių, čia klestėjo žemės ūkis. Todėl bajorai galėjo sau finansiškai leisti suformuoti tokią didelę kariuomenę. Skurdesniuose regionuose (pvz., Mozūrijoje) tendencijos galėjo skirtis.

Atrodo, kad tokių gausių karinių dalinių formavimas vaivadijos lygmeniu varžė monarcho bei etmonų teises. Tik karaliaus galėjo leisti formuoti kvartinės ar vėliau komputinės kariuomenės dalinius pagal seimo nustatytą skaičių, bet čia susiduriame su seimeliu, kuris savarankiškai sprendė, kiek ir kokių karinių dalinių reikia, ar jie veiks savarankiškai, ar paklus etmonų valdžiai. Gerai, jeigu šios karinės jėgos seimelio nurodymu turėjo veikti prieš išorės priešus, bet jos galėjo atsisukti ir prieš karaliaus politiką. Taip ir atsitiko Jono Kazimiero Vazos valdymo pabaigoje, kai karaliaus elekcijos reformos planai sukėlė didelį bajorijos nepasitenkinimą ir visa valstybė pasidalijo į dvi stovyklas. Didžiosios

Lenkijos bajorija ir jos suformuoti kariniai daliniai aktyviai dalyvavo šiame konflikte ir nulėmė jo sprendimą karaliaus nenaudai.

Lenkijos ir Lietuvos valstybės stiprioji pusė buvo ta, kad politinė iniciatyva kildavo „iš apačios“. B. Staręowskio tyrimas parodo, kad ir kariniuose reikaluose egzistavo tokia pati tendencija. Būtent Didžiosios Lenkijos pavietų karinės pajėgos paskatino sukilimą prieš švedus ir svetimšalių okupantų išvijimą iš Lenkijos „Tvano“ metais. Kita vertus, Jono Kazimiero Vazos bandymai sutarti dėl naujos elekcijos sukėlė Didžiosios Lenkijos bajorijos nepasitenkinimą ir ji savo pavieto karines formuotes panaudojo prieš karalių. Taigi pavieto karinės formuotės buvo efektyvus įrankis tiek karinėje, tiek politinėje plotmėje. Jos buvo visiškai pavaldžios bajorijai ir šioji galėjo būti užtikrinta, kad visi valstybės valdymo reikalai bus jos rankose.

Didžiosios Lenkijos seimelio suformuoti daliniai kartais buvo perduodami valstybiniam apmokėjimui, t. y. tapdavo komputinės kariuomenės dalimi. Tokie seimelio veiksmai platesniame kontekste gali būti traktuojami kaip savotiška karinio antreprenerizmo forma. Istoriografijoje skirta nemažai dėmesio „karinės revoliucijos“ reiškiniumi, o privatūs kontraktininkai, formavę karinius dalinius pagal užsakymą, atsirado kaip šios „revoliucijos“ pasekmė. Iš pradžių toks „verslininkas“ investuodavo savo pinigus į karinio dalinio verbavimą ir apginklavimą, o vėliau išleistus pinigus su procentais susigrąžindavo iš užsakovo. Išaugus kariuomenių skaičiui ir išlaidoms karybai, toks karo verslas buvo neišsenkantis pelno šaltinis. Jį galima lyginti tik su dėl vartojimo išaugusia prekybos plėtra. B. Staręowskio tyrimas parodo, kad karinis antreprenerizmas Lenkijos ir Lietuvos valstybėje egzistavo ne tik individualių asmenybių (pvz., etmonų, išleidžiančių asmeninius pinigus kvartinės ar komputinės kariuomenės gerovei užtikrinti), bet ir instituciniame (seimelių) lygmenyje. Tiesa, verta pažymėti, kad Didžiosios Lenkijos bajorai karinius dalinius formuodavo ir tam tikrais atvejais perduodavo centrinės valdžios vadovybėn bei apmokėjimui ne pelno, bet iš altruistinių paskatų. Kodėl? Nes bajorams rūpėjo šalies gynyba.

Kaip minėta, knyga paremta gausia šaltinių medžiaga. Dokumentų gausa neretai sukelia apdorojimo problemų. Tenka pastebėti, kad ir šios monografijos autorius kartais nukrypsta nuo šaltinių analizės iki monotoniško jų atpasakojimo, tačiau tai nemažina jo darbo vertės. Nenorintys skaityti seimelių ir jų sprendimų aprašymų gali atsiversti knygos priedus. Pirmuose penkiuose prieduose pristatoma Didžiosios Lenkijos suorganizuotų karinių dalių santrauka. Pirmas ir trečias priedai skirti pavietų vėliavoms, antrasis ir ketvirtasis – visuotiniam šaukimui, o penktasis – pašauktinių pajėgoms. Prieduose pateikiama visa svarbiausia informacija: data, kai seimelis nutarė formuoti karines pajėgas, karinio dalinio(ių) dydis, vadovybė, tarnybos trukmė ir, kas svarbiausia, keliais sakiniiais pristatoma pagrindinė priežastis, dėl kurios konkretus karinis vienetas buvo formuojamas ir kaip jam pavyko įgyvendinti seimelio iškeltus tikslus. Šeštame priede pateikiama

informacija apie 122 karininkus, turėjusius pulkininko, rotmistro arba kapitono laipsnius Didžiosios Lenkijos vaivadijų suformuotuose daliniuose: apie jų karinę, politinę karjerą, karines tradicijas šeimoje bei socialinį-ekonominį statusą. Paskutiniame priede pateiktas visų Lenkijos ir Lietuvos seimo konstitucijų, reglamentavusių Didžiosios Lenkijos seimelio organizuojamas karines pajėgas, sąrašas.

Tyrinėjimą pradedančioje ilgoje įžangoje yra tam tikrų trūkumų, kurie vėliau išryškėja knygoje. Visų pirma tai įvairios sąvokos ir jų vartojimas. 12 p. autorius pirmą kartą palygina seimelių organizuojamas karines pajėgas su komputine ir kvartine kariuomene, bet pristatydamas seimelių pajėgas nepasivargina paaiškinti komputinės ir kvartinės kariuomenių sąvokų. Po to 61, 74 p. atsiranda nauja sąvoka: „valstybinė kariuomenė“ (*wojsko państwowe, armia państwowa*), nors tokio darinio Lenkijos ir Lietuvos valstybėje nebuvo – buvo dvi valstybinės Lenkijos ir Lietuvos kariuomenės. Galima neabejoti, kad taip rašydamas autorius turi galvoje Lenkijos kariuomenę, bet tokias sąvokas verta trumpai paaiškinti. Vėliau, pvz., p. 38, 64, įvedama dar viena sąvoka „privatūs papildymai“ (*prywatne suplementy*), dar vėliau – ir „papildanti kariuomenė“ (*wojsko suplementowe*), „papildančios vėliavos“ (*chorągwie suplementowe*), kurios taip pat nepaaiškinamos. Taip pat darbe randame ir tokių sąvokų kaip „Karūnos armija“ (*armia koronna*, p. 86). Vienas ar keli sakiniai darbo įžangoje palengvintų skaitymą istorikams ir istorijos mėgėjams.

Knygoje yra keletas smulkių redakcinių netikslumų, atsiradusių dėl didelės darbo apimties, kai nepavyksta iki galo tvarkingai visko suredaguoti. Pvz., p. 223 minimas Poznanės vaivada Andrzejus Grudzińskis už kelių puslapių jau įvardijamas kaip Andrzejus Karolis Grudzińskis. Taip pat p. 210 vienintelį kartą visoje knygoje paminimas „Antrasis šiaurės karas“, skaitytojui nepaaiškinant, koks tai karas ir kokią Šiaurės karų numeraciją autorius naudoja, mat istoriografijoje esama įvairių nuomonių dėl Šiaurės karų numeracijos.

Galima išsakyti keletą pastabų dėl priedų. Jų dalyje puslapio viršuje matomas tik užrašas „Priedai“ (*Aneksy*), bet nesimato, kuris tai priedas. Priedai užima beveik 50 puslapių, tad kartais sunku susirasti reikiamą. Tuo tarpu kiekviename knygos pagrindinės dalies puslapio viršuje yra užrašas su skyriaus ir poskyrio numeriu. Panaši priedų numeracija būtų palengvinusi jų skaitymą. Be to, kai kurios priedų dalys pateiktos labai smulkiu šriftu, kurį nelengva įskaityti, kaip, pavyzdžiui, schema p. 296.

Baigiant reikia pažymėti, kad B. Staręgowskio tyrimą galima laikyti kito lenkų istoriko Dariuszo Kupiszo monografijos, skirtos tai pačiai problematikai, bet kitam geografiniam regionui – Mažajai Lenkijai ir Raudonajai Rusiai – tęsinium¹. Iki šių darbų pasirodymo pavietų formuotos karinės pajėgos istorikų tyrimuose nesulaukdavo didelio

¹ D. Kupisz, *Wojska powiatowe samorządów Małopolski i Rusi Czerwonej w latach 1572–1717*, Lublin, 2008.

dėmesio ir buvo paliečiamos tik fragmentiškai. Tad dabar turime du platų geografinį regioną apimančius tyrimus, kurie parodo, kad bajorija anaipol nebuvo apatiška krašto gynybai ir noriai tam skirdavo dideles pinigines sumas. Lieka pritarti šios puikios knygos autoriui, kad teritorinė gynyba – ne XXI a. konstruktas, o kasdieninė senosios Lenkijos ir Lietuvos Respublikos praktika. Taigi pavietų karines pajėgas galima laikyti savotišku dabartinės teritorinės gynybos prototipu. Ant bajorijos pečių gulė pavietų ir visos valstybės saugumas bei viešosios tvarkos užtikrinimas, o pavietų ginkluotos pajėgos buvo svarbi ir integrali to dalis. Tokia sistema buvo funkcionali ir atlikdavo paskirtį apginti valstybę bei susitvarkydavo su iškilusiais iššūkiams. Bent jau iki XVII a. pabaigos.

Mindaugas Šapoka

(Lietuvos istorijos institutas)

<https://orcid.org/0000-0002-9776-5290>